

EL PIRINEU DESVETLLAT: VIATGES I DESCOBERTA DEL PATRIMONI MEDIEVAL

Resum

Els Pirineus van ser el destí de la missió arqueològica organitzada per l'Institut d'Estudis Catalans l'any 1907. El grup, compost entre d'altres per Josep Puig i Cadafalch, Josep Gudiol i Adolf Mas, va recórrer diverses valls i van descobrir i analitzar el patrimoni artístic i documental que amagaven. Altres personalitats havien admirat, i van admirar, durant el mateix període, com ells, el que el pas del temps havia mantingut inalterat durant segles en aquells poblets encimbellats (Lluís Domènech i Montaner, mossèn Cinto Verdaguer, Josep Pijoan...). En el decurs de la nostra ponència farem un recorregut a través dels testimonis escrits o gràfics que ens han pervingut d'aquests viatgers il·lustrats i erudits que d'ençà del segle XIX van reconèixer la vàlua d'aquell patrimoni artístic, entre els quals s'hi compten altrament les personalitats arribades des del vessant nord. El seu descobriment va tenir incidència historiogràfica, però, alhora, va obrir la porta a la recuperació d'uns excel·lents conjunts pictòrics d'època romànica i a la seva salvaguarda.

Paraules clau: Pirineus, missió arqueològica 1907, IEC, Josep Puig i Cadafalch, Josep Gudiol, Adolf Mas.

**Francesca Español
Bertran**
Universitat de
Barcelona

Abstract: *The awoken Pyrenees: trips and discovery of the medieval heritage*

The Pyrenees were the destination of the Archæological Mission organized by the *Institut d'Estudis Catalans* in 1907. The group, formed, among others, by Josep Puig i Cadafalch, Josep Gudiol and Adolf Mas, went through several valleys discovering and analysing the artistic and documented heritage which had been kept hidden. Other personalities had also admired, and admired during the same period, what the passage of time had kept unchangeable for centuries in those high villages (Lluís Domènech i Montaner, Mossèn Cinto Verdaguer, Josep Pijoan...). Throughout our paper we are going to go over written and graphical evidence which we have obtained from these illustrious and erudite travellers who, since the 19th century, recognized the value of such artistic heritage. Among these travellers we must take into account the personalities coming from the Northern side. Their discovery had historiographical impact but, at the same time, it opened the door to the recovery and protection of some excellent pictorial sets from the Romanesque era.

Key words: Pyrenees, archæological mission 1907, IEC, Josep Puig i Cadafalch, Josep Gudiol, Adolf Mas.

Francisco de Zamora, que va conèixer la vall de Boí a les acaballes del segle XVIII, escriu en el seu *Diario de Viajes*: «Lo más memorable de este valle son las aguas de Caldas.»¹ L’afirmació és categòrica i fixa amb claredat la distància existent entre l’espectador del segle XVIII i el contemporani. Tot i tractar-se d’un home il·lustrat que al llarg del seu periple per Catalunya manifesta interès pels testimonis monumentals i artístics dels segles medievals que descobreix,² a la vall de Boí no li van cridar l’atenció ni els retaules gòtics, ni les pintures murals romàniques que amagaven les seves esglésies. Els habitants d’aquest entorn pirinenc tampoc tenien consciència del seu valor. A la pregunta del qüestionari que els va remetre l’any 1789 aquest funcionari: «Si hay rastros de edificios antiguos, escudos de armas, lápidas, inscripciones, epitafios», van respondre: «No hay cosas de las que expresa el capítulo.»³ Fent-ho, evidencien que avaluen en clau religiosa, com també ho van fer els veïns de la vall d’Àneu en la mateixa enquesta,⁴ tot el que el públic erudit que visitarà la vall d’ençà de la darrerria del XIX interpretarà com a monuments rellevants d’una època remota i enyorada. Per aquests darrers, el mobiliari litúrgic i els espais cultuals que l’aixopluguen han esdevingut obres d’art i s’afanyaran a protegir-los, col·leccionar-los privadament, o adquirir-los per tal d’enriquir els primers museus públics catalans.

A començament del segle XIV, quan tot just havia transcorregut un segle i mig d’ençà de la materialització en el si de moltes esglésies del Pirineu dels programes pictòrics murals que complementaven la seva arquitectura, un promotor cabdal per a l’art medieval català va viatjar a la zona.⁵ L’itinerari del rei Jaume II el situa a Sort el mes de juny de l’any 1297,⁶ i la seva presència permet plantejar-nos una qüestió: si va visitar alguna església romànica, com va ponderar el mobiliari, o l’ornament mural originaris? Ja hem dit que es tracta d’un personatge transcendental a la seva època, i els fets atesten la seva decisiva intervenció en la introducció de les formes gòtiques als territoris de la Corona d’Aragó. Amb tot, no costa gaire imaginar el seu desinterès envers els testimonis materials del període precedent que avui judiquem en clau d’excel·lència. A l’entorn de 1300 l’antiguitat no era un valor, llevat que s’associés a cultures prestigioses com s’esdevé amb tot el que prové del món romà i l’evoca.⁷

Durant el marge comprès entre la darrerria del segle XVIII i els anys finals del XIX, l’edat mitjana va adquirir un pes cultural i ideològic arreu, compresa Catalunya,⁸ del qual es beneficiaren directament els seus monuments. A banda de puntuals excepcions encarnades pels erudits il·lustrats afins a l’escola historiogràfica de les Avellanes,⁹ un dels quals dibuixa la portalada de Covet [Fig. 1], la descoberta del Pirineu romànic s’enquadra en el context de la recuperació del món medieval que impulsa el Romanticisme. La visió actual d’aquest patrimoni s’arrela profundament en tot allò que amara la cultura occidental d’ençà d’aleshores, un procés en el qual van ser determinants una sèrie d’agents culturals. Alguns

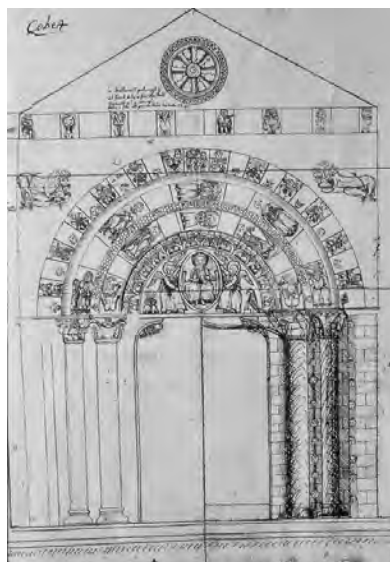

FIGURA 1. Portalada de l'església de Santa Maria de Covet.

ja fa temps que són reivindicats per la historiografia artística. Altres resten en l'anonimat, com les fonts textuais o gràfiques que certifiquen el seu protagonisme en aquest context. Desvetllar-les ajudarà a descobrir-los.

Les empreses editorials pioneres

En àmbit peninsular, un dels instruments més valuosos d'aquest moviment va sorgir a Barcelona de la mà de l'escriptor Pau Piferrer (1818-1848) i del dibuixant i pintor Francesc Xavier Parcerisa (1803-1876). Ells foren l'ànima dels *Recuerdos y Bellezas de España*, el projecte editorial més ambiciós del moment, l'ideari del qual expressen en el primer volum, aparegut l'any 1839, consagrat a Catalunya:

Por toda Europa circulan publicaciones semejantes a la que emprendemos, y principalmente la Francia y la Inglaterra son las que mejor éxito llevan a cabo obras de tal condición. Los Almacenes [*sic*] pintorescos, Almacenes [*sic*] universales, Museos de Familia, Mosaicos, Revistas Anuales, Viajes etc. propagan el gusto y la afición a las Bellas Artes, y poco a poco van iniciando toda la población en una especie de instrucción general. Unos dedican sus páginas exclusivamente a las curiosidades y maravillas de la naturaleza, y los volcanes, las cataratas, los derrumbaderos [*sic*], los Alpes, los hielos del polo son los asuntos de sus láminas¹⁰ [...]. Este, pues, es el plan que nos proponemos, y como tal vez continuas láminas de monumentos y continuos escritos históricos pudieran fastidiar á algunos de nuestros lectores, daremos de

cuando en cuando alguna de las mejores vistas y curiosidades naturales de la España [...]; la rara, caprichosa y célebre montaña de Montserrat [...]; las montañas de Navarra y Aragón, fecundas en sublimes y grandiosos sitios; la famosa soledad de San Miguel del Fay.¹¹

Dins del text, cap dels monuments i dels paisatges que s'hi descriuen són pirinencs. S'hi revisen els de les ciutats de Barcelona, Girona, Tarragona, Lleida i Vic i els monestirs de Sant Cugat del Vallès i Poblet, Santes Creus, entre altres. Hem de recordar que fou redactat quan la primera línia del ferrocarril a casa nostra encara no s'havia inaugurat (el traçat pioner de Barcelona a Mataró data de 1848), i el trasllat enllà de la capital catalana obligava a recórrer als mitjans de sempre, lents i incòmodes. Els únics escenaris naturals montuosos que s'hi contemplen són Montserrat i Sant Miquel del Fai, la *mise en valeur* dels quals ja s'havia posat de relleu uns anys abans.

El francès Alexandre Laborde (1773-1842) reservà un lloc d'honor a ambdós enclavaments dins el seu *Voyage pittoresque et historique en Espagne*, aparegut a partir del 1806¹² i, entre els anys 1826-1830, també se'ls van consagrar diverses litografies en el llibre que l'artista Jean Charles Langlois (1789-1870) dedicà a les campanyes napoleòniques del mariscal Gouvion Saint Cyr.¹³ Altrament, Langlois, autor dels dibuixos sobre els quals treballà el litògraf Engelmann, va participar al Saló de París l'any 1831 amb una *Vue du couvent de Montserrat* i una *Vue du Col de Nargo sur les bords de la Segre*.¹⁴ En el *Voyage pittoresque et militaire*, s'hi «retraten» altres indrets capitals per a la història o per a l'art català medievals que, a començament del segle XIX, si bé romanien allunyats dels centres cultes i erudits catalans, eren, en canvi, indrets propers a la frontera francesa. Pel seu innegable pes militar i estratègic, en l'obra s'inclouen (i s'il·lustren) Ripoll¹⁵ i la Seu d'Urgell [Fig. 2],¹⁶ alhora que altres paisatges i monuments catalans septentrionals.¹⁷

En el segon volum dels *Recuerdos*, aparegut quan Piferrer ja era mort, hi figuren els monestirs de Ripoll [Fig. 3] i de Sant Joan de les Abadesses, la descripció arquitectònica dels quals devem a Joaquim Pi i Margall (1810-1891). Són els enclavaments més allunyats de Barcelona i més propers als Pirineus que figuren en el llibre. Tot i que els romàntics francesos, com veurem, ja havien descobert el valor paisatgístic de les seves valls i dels monuments que amagaven, els autors dels *Recuerdos* encara no els contemplen.

A Catalunya, la zona pirinenca va tenir un ressò major dins l'estudi de l'arxiver Pròsper de Bofarull i Mascaró (1777-1859), *Los condes de Barcelona vindicados*, aparegut l'any 1836.¹⁸ Centrat en la història medieval vernacle, i no tant en els seus vestigis materials i artístics, el pes dins l'obra dels monestirs de Ripoll, Cuixà i Sant Martí del Canigó, com a expressió secular de la pietat dels comtes catalans, és notable. Ja ho posava de relleu la *Crónica Universal del Principado de Cataluña* de Jeroni Pujades (1568-1635) que, tot i els anys transcorreguts d'ençà de la seva redacció, acabava de ser editada aleshores a Barcelona.¹⁹

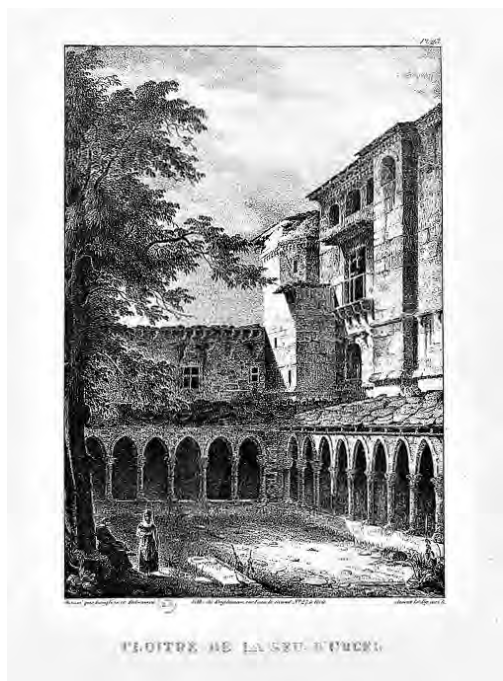

FIGURA 2. Catedral i claustre de la Seu d'Urgell. Jean Charles Langlois (1789-1870).

FIGURA 3. Portalada de Ripoll. Francesc Xavier Parcerisa (1803-1875).

El passat medieval i els seus testimonis arquitectònics i artístics

L'aparició d'aquests textos va coincidir amb els fets lamentables que es derivaren de la desamortització dels béns eclesiàstics decretada pel ministre liberal Mendizábal l'any 1836, i l'ordit de la història catalana medieval que desvetllen actuarà com a suport ideològic de les intervencions abocades a la recuperació arquitectònica d'aquests monuments avançat el segle XIX.

Les comunitats que havien viscut a redós d'aquests i altres monestirs els havien abandonat, i pels integrants dels cercles erudits d'aleshores els edificis es van convertir en testimonis d'un patrimoni monumental identitari que calia salvaguardar. Les publicacions de Bofarull i la de Piferrer i Parcerisa tractaven qüestions diferents, però complementàries entre si, i van contribuir a la creació d'un estat d'opinió favorable envers les cases monàstiques que havien romàs abandonades.

També ho van fer els drames medievals representats amb gran èxit al Teatre del Liceu de Barcelona, que van incidir en l'imaginari col·lectiu de la mà, entre d'altres, d'Antoni de Bofarull (1821-1892), el nebot de l'arxiver ja esmentat i, amb el temps, el seu successor a

l'Arxiu de la Corona d'Aragó. Els títols dels drames que concep són ben eloqüents: *Don Pedro el Católico* (1842), *Roger de Flor o el manto del templario* (1845), *Medio rey, medio vasallo*, *Urgel almogávar o el noble y el villano* (1844), *Joan Fivaller o el Consejo de Ciento* (1846).²⁰

Contemporàniament Víctor Balaguer signa drames intitolats *Vífredo el Velloso* i *Las cuatro barras catalanas* (1848), i *Ausias March* (1858),²¹ i Joan Cortada (1805-1868) el llibret d'òpera *Arnaldo de Erill* (1859).²² Fins i tot Frederic Soler «Pitarra» (1839-1895) actuà en les seves «gatades» a favor d'aquest imaginari, ja que el to desvergonyit que va imprimir als assumptes tractats reverentment per Bofarull i pels seus homònims va contribuir a divulgar els seus arguments des d'un vessant que s'endevina més afí al públic menys il·lustrat d'aleshores.²³

La pintura històrica que concorria a les exposicions organitzades a Barcelona per l'Associació d'Amics de les Belles Arts en el decurs de la dècada dels cinquanta és igualment il·lustrativa d'aquest panorama.²⁴

Mentre a Barcelona i a altres ciutats catalanes es constituïren les Comisiones Provinciales destinades a vetllar pels edificis religiosos desafectats, bona part dels quals d'època medieval i urbans,²⁵ el Pirineu va restar en la seva major part al marge dels moviments impulsats pels integrants d'aquestes i d'altres corporacions, excepció feta de Ripoll. La seva salvaguarda va concentrar durant molts anys l'esforç dels integrants de la comissió de Girona, un dels quals era Josep M. Pellicer i Pagès (1843-1903), a qui devem la primera monografia sobre el monument, de l'any 1872.²⁶

El Pirineu català i els seus vestigis medievals als ulls dels viatgers i estiuejants decimonònics

Tot i l'afluència dels primers estiuejants, a la dècada dels vuitanta del segle XIX el Pirineu seguia essent un paisatge llunyà. Per arribar a la vall de Boí s'esmerçaven 53 hores,²⁷ i les rutes que conduïen a la Vall d'Aran encara eren més feixugues.²⁸ L'accés a la Cerdanya era més còmode (el tren arribava a Ripoll), però la part final del viatge, amb l'ascens a la collada de Toses, seguia essent dificultosa.²⁹ Amb tot, Puigcerdà i alguns poblets dels encontorns acullen els primers estiuejants, un dels quals el poeta Joan Maragall, que hi va conèixer la que s'havia de convertir en la seva esposa l'any 1890.³⁰

El Pirineu i l'àrea que el precedeix també va ser freqüentat pels artistes vernacles, en algun cas membres d'associacions excursionistes, com s'esdevé amb Rusiñol.³¹ El ressò del paisatge (i dels seus monuments) ha quedat ocult, però, en els seus dietaris, encara

FIGURA 4. Sant Miquel del Castell de Camarasa ca. 1865. Lluís Rigalt (1814-1894). Barcelona. MNAC (núm. inv. 010559-000).

inèdits. És el cas de Josep Arrau (1802-1872),³² un viatger impenitent al llarg de la seva vida, que l'estiu del 1852 va fer un periple per Ripoll, Ribes, Núria i Puigcerdà.³³ Vers 1865 també s'hi va endinsar el pintor Lluís Rigalt (1814-1894) buscant escenaris naturals corprenedors.³⁴ És seva la pintura presidida per una església romànica arruïnada, ara al MNAC.³⁵ Interpretada sovint com un edifici imaginat, s'hi identifica l'absis i la façana lateral de la capella del castell de Camarasa [Fig. 4], una construcció de començament del segle XIII,³⁶ integrada dins d'un paisatge superb que Rigalt retrata magistralment. No en va se'l reconeix pare del paisatgisme català.³⁷ L'agost del 1881 va ser a Ripoll i a Sant Joan de les Abadesses; del viatge en resten una sèrie de dibuixos que atesten de nou el seu interès pels monuments del romànic català [Figs. 5-6].³⁸

La millora de la xarxa ferroviària va posar a l'abast dels *amateurs* i dels excursionistes determinats monuments.³⁹ Del tren se'n serviren els membres de l'Associació d'Excursions Catalana que van visitar Ripoll i Sant Joan de les Abadesses l'any 1880.⁴⁰ Fins i tot Queralbs

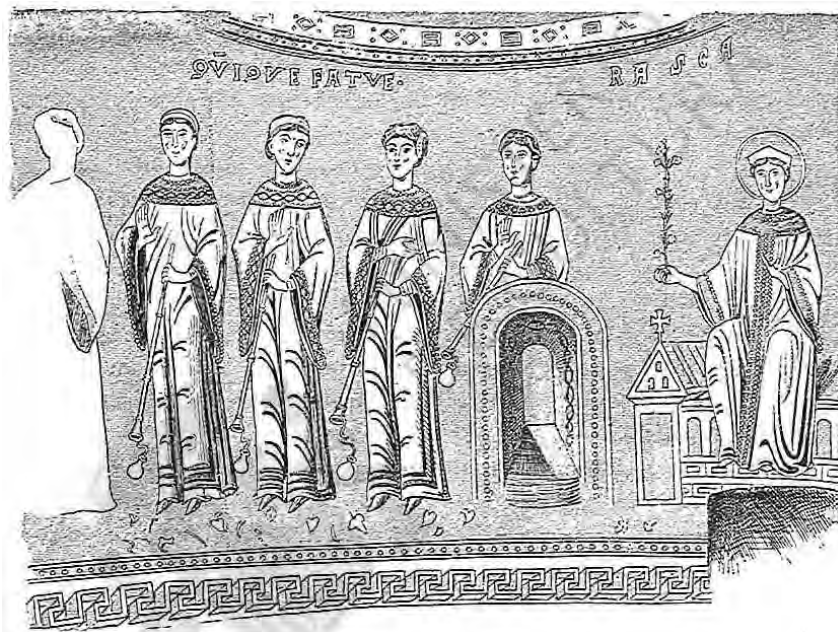

FIGURA 5. Monestir de Ripoll 1881. Lluís Rigalt (1814-1894). Barcelona. Reial Acadèmia de Belles Arts de Sant Jordi (núm. inv. 1401D).

FIGURA 6. Monestir de Sant Joan de les Abadesses 1881. Lluís Rigalt (1814-1894). Barcelona. Reial Acadèmia de Belles Arts de Sant Jordi (núm. inv. 1403D).

FIGURA 7.
Pintures de l'església
de Pedret ca. 1889.
Josep Puiggarí
(1821-1903).

i la seva pintoresca església acaben convertint-se en un enclavament més proper.⁴¹ Les revistes de les associacions excursionistes publiquen les cròniques d'aquestes sortides (etiquetades com a «científiques») i publiciten els monuments medievals muntanyencs a molta distància, amb el pes pedagògic que de tal fet es deriva.

Les pintures de l'església de Sant Quirze de Pedret foren descobertes pels membres de l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques que van arribar a Berga a la darrereria del mes de maig del 1887,⁴² aprofitant la tot just inaugurada línia del ferrocarril destinada a afavorir l'arribada a Manresa de les manufactures provinents de les fàbriques instal·lades a la riba del Llobregat. En el curt text que es dedica a les pintures murals dins la crònica que sintetitza la sortida, es cataloguen com a «molt característiques i de gran interès per la història de l'art». Integraven el grup Antoni Aulèstia, Francesc Carreras i Candi, Gallardo i Pelegrí Casades. Dos anys després (1889) van ser descrites de nou (i reproduïdes) [Fig. 7] en un article publicat a la revista *L'Avenç*⁴³ per Josep Puiggarí (1821-1903), autor tant del text com d'algun dels dibuixos que l'il·lustren.⁴⁴ Poc després les pintures es van arrencar i foren traslladades a Solsona i al MNAC. La visita va ser determinant per garantir-ne la salvaguarda.

FIGURA 8.
Betrén.
Joseph Chapuy
(1790-1858).

FIGURA 9.
Sant Martí del Canigó.
Joseph Chapuy
(1790-1858).

El Pirineu i els seus vestigis medievals entre els *amateurs* i erudits francesos

Amb anterioritat al segle XIX el termalisme havia atret malalts francesos fins als balnearis de la cara nord del Pirineu i seguirà fent-ho al llarg d'aquest segle, però el perfil dels que s'hi aixopluguen variarà. Els que cerquen els beneficis de les aigües conviuen amb els que s'apropen a la muntanya imbuïts de l'esperit romàntic. Un dels que ho fa és Nicolas Marie Joseph Chapuy (1790-1858),⁴⁵ autor d'una sèrie de dibuixos, custodiats a la Bibliothèque Nationale de France, que ens ajuden a reconstruir l'itinerari que va conduir-lo a la Vall d'Aran durant la primera meitat del XIX. Hi ha vistes de les poblacions i monuments de Sant Bertran de Comenge, Sant Gaudens i Sant Beat; dins la vall es reproduïx la població de Betrén⁴⁶ [Fig. 8]. El nostre personatge va col·laborar com a il·lustrador en els *Voyages pittoresques et romantiques dans l'ancien Languedoc, Carcassonne, Castelnaudary, Narbonne, le Roussillon*, del baró Isidore-Justin Taylor i és autor d'un dels dibuixos de Sant Martí del Canigó [Fig. 9].⁴⁷

També s'han conservat aquarel·les de gran bellesa del brillant arquitecte-restaurador Eugène Viollet-le-Duc (1814-1879).⁴⁸ El seu delit per l'alta muntanya (una passió que va conservar al llarg de tota la seva vida) va portar-lo a recórrer una sèrie de valls pirinenques l'any 1833.⁴⁹ Majoritàriament retrata paisatges, però també reproduïx la capçalera romànica de l'església de Bossòst [Fig. 10] amb els tres absis que la signifiquen,⁵⁰ un dibuix que certifica la visita de Viollet a l'indret, però que, per ara, constitueix una dada esparsa que no podem contextualitzar.

En aquest mateix període, un altre francès, aquest cop el fotògraf pioner Girault de Prangey (1804-1892), va reproduir la mateixa perspectiva de l'edifici [Fig. 11] en el dibuix que va utilitzar el litògraf Lemaître per il·lustrar el segon volum dedicat a Espanya de la col·lecció *L'Univers ou Histoire et description de Tous les peuples*, publicat a París l'any 1847.⁵¹

Altres francesos que van recórrer el Pirineu aleshores també van ser a la vila i visitaren l'església. Des de Luchon el camí d'anada i tornada es podia fer en un dia. Així ho féu el

FIGURA 10.
Absis de l'església de
Bossòst vers 1833.
Eugène Viollet-le-Duc
(1814-1879).

FIGURA 11.
Absis de l'església
de Bossòst vers 1847.
Girault de Prangey
(1804-1892).

metge de Tours, Alfred Tonnellé (1831-1858),⁵² que es dirigí a Bossòst l'11 de juliol de l'any 1858. Atent al valor dels edificis medievals, al llarg de l'itinerari que va conduir-lo de la seva vila nadiua fins a Luchon descriu a bastament les esglésies medievals de Bordeus o la basílica de Sant Serni de Tolosa de Llenguadoc; al Pirineu, també s'interessa pels senzills edificis d'aquest període. Esmenta la «petita església romànica de prou bon gust» existent a Sant Beat⁵³ i el «vell temple romànic del segle XI» de Bossòst.⁵⁴

L'excursionisme català

Bossòst reapareix mantes vegades en els textos excursionistes des d'aleshores. A la guia de la Vall d'Aran redactada per Juli Soler (1865-1914) i publicada per primera vegada l'any 1906,⁵⁵ es descriu la fàbrica romànica alhora que se'n publica una imatge que repeteix de nou la iconografia «oficial» fixada setanta anys abans per Viollet-le-Duc.⁵⁶ El llibre també s'atura en altres esglésies medievals i en els elements que sobreviuen dels aixovars litúrgics d'aquest període: piques baptismals i beneiteres romàniques, creus processionals i retaules i imatges devocionals d'època gòtica.⁵⁷ Juli Soler va ser capdavanter a l'hora de fixar per escrit les seves impressions sobre la Vall d'Aran i els testimonis materials que hi havien anat deixant les generacions que s'hi succeïren a través dels segles. Molts altres el van seguir i alguns el precediren.

Mossèn Cinto Verdaguer (1845-1902) és un dels pioners i va deixar memòria d'aquests paisatges i dels edificis d'època medieval que els constel·laven en els seus diaris de viatge. Va ser-hi entre els anys 1878 i 1884.⁵⁸

També s'hi adreçà mossèn Antoni M. Alcover (1862-1932). En el dietari redactat durant la llarga excursió filològica del 1906 que va conduir-lo al vessant nord del Pirineu, la Cerdanya, l'Alt Urgell, Andorra i a les valls d'Àneu i de Boí, entre altres indrets, dedica comentaris ben eloqüents a les esglésies romàniques: «Les esglésies d'aqueixes viletes de l'alta muntanya, les que hem vistes, són molt menudes i despallades de tota ornamentació, però molt ben construïdes de pedreny fort però correctíssimes, gentils, solemnes, i algunes esplèndides [...] Bé simbolitzen aqueixes esglesietes la solidesa i perennitat de l'Església Catòlica.»⁵⁹ Un altre paràgraf descriu el seu pas per la vall de Boí: «Mentrestant, passam per baix dels poblets Coll, Cardet, Barruera, Durro, menuts, miserables, negrechs, bruts; ara llurs esglesietes romàniques, són d'una simplicitat encisadora, molt ben construïdes, venerandes. ¡Quins aires de benevolença i d'eternitat! Que ho són de maternal!»⁶⁰ L'autor del dietari també descriu l'església d'Isavarre en aquests termes: «romànica, primitiva, venerable, menuda, pobra.»⁶¹

Ceferí Rocafort (1872-1917) va encarregar-se del volum corresponent a la província de Lleida dins la *Geografia General de Catalunya* apareguda entre els anys 1913-1918 que dirigí Francesc Carreras i Candi.⁶² Excursionista apassionat, entre els anys 1899 i el 1912 ja havia resseguit diverses contrades pirinenques i n'havia publicat les corresponents cròniques al *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*,⁶³ del qual era membre, com Francesc Carreras i Candi (1862-1937),⁶⁴ artífex del projecte. El repte d'escriure un ampli volum sobre la geografia física i humana de la província de Lleida va reeixir, i dins el text hi tenen un protagonisme destacat les velles esglésies medievals que, a més, presideixen moltes de les fotografies que il·lustren la publicació.⁶⁵ Les signen el mateix autor, Juli Soler i Adolf Mas, que havia conegut aquest territori l'any 1907 com a integrant de la Missió Històrico-Arqueològica organitzada a redós del tot just creat Institut d'Estudis Catalans.⁶⁶ Altres membres d'aquesta missió, Josep Puig i Cadafalch i Josep Goday, en particular, eren els artífexs dels plànols publicats a la *Geografia* que informaven dels trets arquitectònics de les esglésies.⁶⁷

Des de començament del segle XIX, als ulls dels forasters que formaven part dels cercles erudits i cultes de la capital catalana, la transformació d'aquests edificis culturals en monuments s'havia anat afermant, i ara el procés culminava de la mà dels historiadors de l'arquitectura, que analitzaven la seva morfologia i desvetllaven la seva filiació tipològica.

Probablement encara hi ha moltes dades esparses que atesten la presència de personalitats rellevants al Pirineu durant el període en el qual hem centrat la nostra recerca. L'evidència

que es derivaria d'aplegar-les és òbvia, ja que una recerca prosopogràfica desvetllaria connexions interpersonals de les quals se'n deriven sensibilitats comunes. Als noms que han anat sorgint en les pàgines precedents n'hi hem d'afegir un de nou: el canonge i arxiver de la catedral de València José Sanchís Sivera (1867-1937),⁶⁸ que segons confirma la dedicatòria incorporada a un dels llibres que va compondre,⁶⁹ va fer una estada a Salardú o, el que és el mateix, a la Vall d'Aran, abans de l'any 1914.

Els tresors documentals del Pirineu, desvetllats: Joaquim Miret i Sans

El balneari de Caldes de Boí, segons informa Pascual Madoz, era freqüentat indistintament per catalans i francesos.⁷⁰ Fins a la Desamortització va dependre de l'Església d'Urgell, però llavors va passar a mans privades. L'any 1895 va ser adquirit per la família Vallmitjana⁷¹ i l'any següent, Juli, un dels fills, i dos amics seus, Isidre Nonell i Ricard Canals, hi van passar l'estiu.⁷² De l'estada n'ha quedat un significatiu rastre artístic. El darrer va presentar un paisatge de la vall de Boí a l'exposició de Belles Arts de la Sala Parés organitzada l'any 1897 a la qual també va concórrer el primer amb el quadre *Port de Caldes. Bohí*. Nonell també va convertir la vall en objectiu artístic. Els seus dibuixos sobre els cretins van ser exposats primer a Barcelona el 1896 i un any després a París.⁷³ Una d'aquestes instantànies, la que porta per títol *Retorn del Rosari* [Fig. 12], mostra en primer terme un grup humà, i al seu darrere l'esvelt campanar romànic d'Erill la Vall.⁷⁴ Encara havien de transcórrer onze anys abans que l'edifici i la seva torre de campanes assolissin categoria de monument als ulls dels membres de la Missió Històrico-Arqueològica de l'IEC, però els que visitaren la vall després de Nonell ja intuïren aquesta dimensió en els antics edificis.

Alguns dels autors esmentats van recórrer la Vall d'Aran i també la vall de Boí. És el que s'escau amb mossèn Cinto, amb Ceferí Rocafort o amb mossèn Antoni M. Alcover. El segon, quan va ser a Caldes l'any 1900, hi va trobar l'historiador del dret Guillem M. de Brocà (1850-1918)⁷⁵ immers en la recerca de documents medievals: «A Caldes 1530 m. alt., varem saludar al nostre consoci y distingit amich D. Guillem de Brocà, qui va mostrar-nos alguns documents curiosos relatius a la Vall de Bohí y Comtat d'Erill recullits durant la seva estada en aquell país.»⁷⁶

Pascual Madoz ja havia alertat sobre aquesta riquesa: «En el archivo de aquel establecimiento se hallan actos de donaciones de los condes de Erill; el abad de Ntra Sra. de Caldes, con fecha del año 1011.»⁷⁷ Brocà potser s'hi va traslladar atret per aquesta dada. Hi era l'any 1900, i l'any 1907 hi retornà com a membre de la Missió organitzada per l'Institut d'Estudis Catalans, de la qual tractem més endavant.

El nostre personatge era amic personal de Joaquim Miret i Sans (1858-1919),⁷⁸ amb qui va recórrer diverses poblacions i monuments de l'alt Llobregat el juliol de 1908. Els unia la

FIGURA 12.
Isidre Nonell
(1872-1911).
Retorn del rosari,
1895.

passió per l'excursionisme i per la història. Van ser a Berga, Bagà, Guardiola, la Pobla de Lillet i Castellar de n'Hug.⁷⁹ Miret havia inaugurat els seus viatges «científics» l'estiu de l'any 1894 amb una visita a la Seu d'Urgell.⁸⁰ Dos anys després s'adreçà al Pallars, aquest cop en companyia de Francesc Carreras i Candi (sortiren de Barcelona el 18 de juny de 1896),⁸¹ i la primavera-estiu del 1897 van retornar-hi.⁸² Va itinerar sol per la Cerdanya (i per la Vall d'Aran) l'any 1904,⁸³ i l'estiu del 1905 hi va anar de nou per trobar-se amb Carreras i Candi, amb qui treballà en els arxius de la Seu d'Urgell i a Organyà.⁸⁴ El 1910 féu una estada a Caldes de Boí⁸⁵ i el 1912 a la Seu d'Urgell.⁸⁶

Aquests recorreguts, segons certifiquen alguns dels seus estudis i els diaris de viatge que conservem, li van permetre conèixer de primera mà diversos monuments medievals,⁸⁷ alhora que els arxius municipals de Puigcerdà i la Seu d'Urgell; en aquesta darrera ciutat, també el capítular.⁸⁸ Aquí va poder estudiar el *Beatus* que s'hi custodia. Jaime Villanueva ja s'hi havia referit en el volum consagrat a l'Església d'Urgell del seu *Viage literario*,⁸⁹ però el text que li consagra Miret en el seu estudi sobre el vescomtat de Castellbó aparegut el 1900 el supera en extensió i erudició i, a més, hi publica una de les miniatures [Fig. 13].⁹⁰

Els viatges pirinencs de Miret i Sans li van permetre adquirir bona part de les valuoses col·leccions documentals que posseï i que van ser cedides a la seva mort a l'Institut

Ja hem assenyalat que Miret no s'interessava únicament pels documents. A les ciutats estrangeres visitava els museus i els monuments més remarcables i, tot i decantar-se en els seus estudis per l'època medieval, va admirar els testimonis artístics i els mestres d'altres èpoques.⁹³ A casa, però, els edificis romànics localitzats al prepirineu, com Ripoll i Sant Joan de les Abadesses, o Bossòst i Salardú a la Vall d'Aran, tenen un ressò directe en els seus diaris.

Per avaluar el grau d'atracció exercit per certs indrets del Pirineu entre els agitadors culturals del moment, la Seu d'Urgell n'és un bon exemple. Vers 1880 Valentí Almirall hi va passar de camí a Andorra.⁹⁴ Josep Pleyan de Porta, ideòleg de l'*Album Històric, pintoresc i monumental de Lleida*, i autor de l'apartat dedicat a la Seu que s'hi inclou,⁹⁵ hi va ser anys abans del 1880, data de l'edició de l'obra.⁹⁶ Les notícies sobre les sortides dels membres de l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques els situen a la catedral urgellesa vers

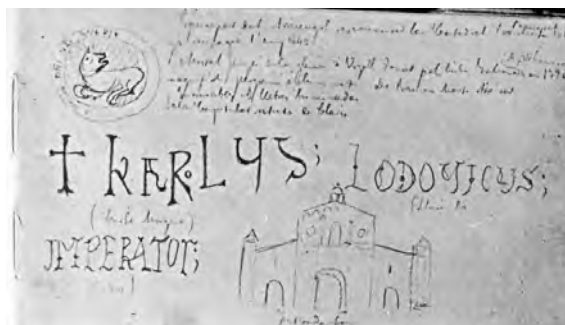

FIGURA 14.
Àlbum Antoni
Aulèstia (1848-1908).
Barcelona, Biblioteca
Nacional de Catalunya
(ms. 128).

l'any 1883. Ho certifica el quadern de notes que va pertànyer a Antoni Aulèstia, un dels seus integrants, dipositat ara a la Biblioteca de Catalunya⁹⁷ [Fig. 14]. Jean-Auguste Brutails (1859-1926) hi va anar el 1887,⁹⁸ Elies Rogent (1821-1897) l'any 1888.⁹⁹ Aquest darrer fou el primer, en paraules de Josep Pijoan (1881-1963), que va remenar els tresors desats a les golfes de la catedral.¹⁰⁰ Com ja hem vist, les estades de Joaquim Miret i Sans s'esglaonen entre 1894 i el 1912. El 1905 hi era amb Francesc Carreras i Candi. El mateix Pijoan¹⁰¹ va freqüentar l'arxiu capitular, la ciutat i els seus encontorns, almenys d'ençà de l'any 1903.¹⁰² Al començament, el movia l'escorcoll dels manuscrits que aixoplugava l'arxiu. Més endavant va fer-ho comissionat per la Junta de Museus i a la recerca de pintures romàniques, segons l'acord pres a la sessió del 30 de maig de 1906.¹⁰³ L'estiu del 1902 va ser mossèn Antoni M. Alcover qui hi féu estada.¹⁰⁴ Hi retornà el 1906.¹⁰⁵ Pels volts del 1906 Josep Puig i Cadafalch, Ramon Casas i Miquel Utrillo preparaven un viatge que finalment no tingué lloc.¹⁰⁶ Amb tot, Puig acabarà dirigint la restauració de la catedral poc després.¹⁰⁷

A l'arquitecte Elies Rogent l'hem de reconèixer pioner entre els viatgers que s'adreçaran al Pirineu amb l'objectiu de conèixer els monuments romànics catalans que hi romanien. La restauració del monestir de Ripoll va ser-ne el detonant. Els diaris dels seus itineraris són ben eloqüents. Durant els mesos d'estiu de l'any 1886 va recórrer els dos vessants del Pirineu per trobar les fonts arquitectòniques sobre les quals fonamentar la seva intervenció. Un primer recorregut el conduí a Sant Joan de les Abadesses. Pocs dies després sortia de Barcelona cap a Sant Jaume de Frontanyà i el 23 d'agost va iniciar el llarg periple que inaugurarà a Puigcerdà i que comprengué Angostrina, Bolvir, All, Ger i Saga i, a la banda francesa, Enveig, Llo, Planes, Vilafranca, Cornellà, Sant Martí del Canigó, Castell, Cuixà, Prada i Elna.¹⁰⁸ El 1888 va retornar a la Cerdanya. Les fotografies, els dibuixos, els plànols i el dietari que romanen d'aquests viatges evidencien l'ambició de la seva comesa.

Els membres de l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques i de l'Associació d'Excursions Catalana fundades l'any 1876 i el 1878, respectivament, havien concebut

moltes de les seves sortides com una via de coneixement del patrimoni monumental, i se servien dels dibuixos, les descripcions i la labor dels fotògrafs pioners integrats a les seves files per fixar la informació aplegada.¹⁰⁹ Rogent s'havia marcat unes fites de major transcendència: sistematitzar per primer cop aquesta informació i donar-ne a conèixer els resultats. La seva obra *La arquitectura cristiana en el Principado de Cataluña*¹¹⁰ en constitueix la culminació, però seguirà recorrent al viatge (com ho havien fet prèviament els arquitectes anglesos) com a via de coneixement dins la seva tasca docent desenvolupada a la l'Escola d'Arquitectura d'ençà del 1869. Els alumnes que van formar-s'hi van seguir-lo en aquest camí.

És el cas de Lluís Domènech i Montaner (1850-1923),¹¹¹ tot i que els seus viatges han romàs inèdits fins fa molt poc.¹¹² L'arquitecte va descriure i dibuixar en els seus carnets molts monuments medievals esparsos pel territori català, i la publicació recent d'aquesta documentació atesta el caràcter plural dels seus interessos. L'any 1904 va arribar al Pirineu, on dibuixà (i fotografià) edificis, pintures murals i frontals d'època romànica. En molts casos les seves notes alerten per primer cop sobre el valor de certs conjunts, com ara les restes pictòriques de l'antic monestir de Sant Pere del Burgal, o de l'església de Sant Climent de Taüll. També s'hi reproduïx per primera vegada el frontal de Mosoll, entre altres [Fig. 15]. Fins i tot va «descobrir» les pintures de Santa Maria d'Àneu, segons reconeix Josep Pijoan quan fa memòria de com van anar desvetllant-se els conjunts murals catalans.¹¹³ Domènech va realitzar el seu viatge a les valls de Cardós, Àneu i Boí entre final de setembre i començament d'octubre del 1904. De camí va passar per Mur, Covet, Llordà, Gerri, Alaó, etc. Els materials reunits en aquest i altres periples havien de culminar en una obra que no reeixí: *L'arquitectura romànica a Catalunya*.

Fou Josep Puig i Cadafalch (1867-1956) qui va enllestir abans d'ell aquest projecte. El primer volum de *L'arquitectura romànica a Catalunya* va ser publicat l'any 1909 i el darrer el 1918,¹¹⁴ però abans del 1909 es desenvolupà una empresa el ressò de la qual perviu encara avui. L'any 1907, el tot just creat Institut d'Estudis Catalans va patrocinar l'expedició al Pirineu dels arquitectes Josep Puig i Cadafalch i Josep Goday, l'historiador del dret Guillem M. de Brocà, el conservador del Museu Episcopal de Vic, Josep Gudiol Cunill (1872-1931), i el fotògraf Adolf Mas (1861-1936).¹¹⁵ Els seus integrants van sortir de Barcelona el 30 d'agost i van retornar el 14 de setembre. El recorregut els va dur a la Vall d'Aran i a l'Alta Ribagorça amb l'objectiu de localitzar monuments ignots del romànic català i documents d'aquest mateix període. Alguns dels expedicionaris ja coneixien l'entorn, com s'escau amb Guillem M. de Brocà,¹¹⁶ però altres el recorrien per primera vegada. En el decurs de la missió van descobrir-se rellevants conjunts escultòrics (el davallament d'Erill, entre altres vestigis d'aquesta naturalesa), les pintures murals de Taüll i de Boí,¹¹⁷ peces diverses dels aixovars litúrgics medievals, etc. També es van aixecar els plànols dels edificis. El

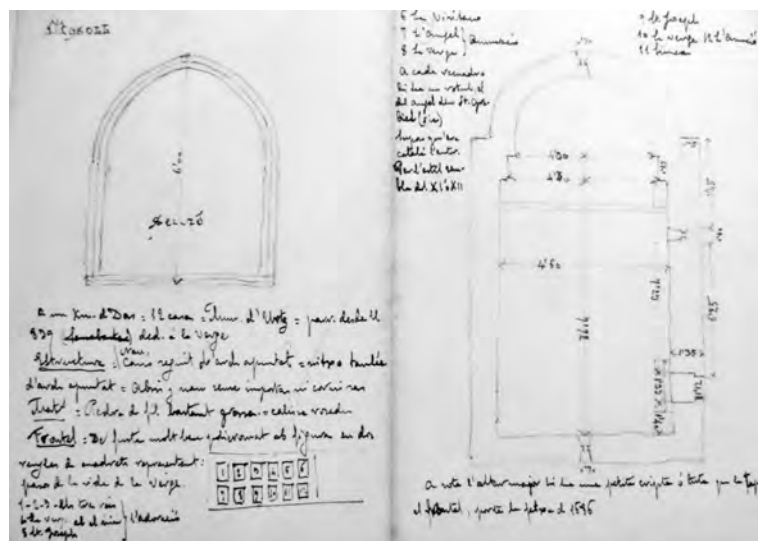

FIGURA 15.
Lluís Domènech i
Montaner
(1850-1923).
Carnet de Viatge.
Planta i mobiliari de
l'església de Mosoll.

resultat d'aquest esforç va veure la llum aquell mateix any a l'*Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*.¹¹⁸

Poc després s'iniciava la còpia de les pintures murals i el trasllat de molts elements del mobiliari litúrgic des dels enclavaments pirinencs als museus que s'havien creat feia poc a Catalunya. Al mateix temps es manifestà l'avidesa dels antiquaris que viatjaren a la muntanya catalana atrets pels guanys que la seva intermediació en la compra i venda de les obres els podia proporcionar. El Pirineu que havien conegut els pioners de l'excursionisme seguia inalterat, però s'anava buidant de molts vestigis medievals que l'havien significat. L'objecte devocional, el moble litúrgic i els elements escultòrics que adornaven claustres i esglésies abandonaven els escenaris culturals primitius per acomplir una fita diversa. Les obres van acomodar-se als museus nacionals i internacionals, van travessar l'oceà i des dels nous enclavaments van ajudar a traçar un discurs històric un cop assolida la seva categoria de monument.

Notes

- 1 Francisco de ZAMORA, *Diario de los viajes hechos en Cataluña*, R. Boixareu (ed.) (1973), Barcelona, Curial, p. 204.
- 2 Hem posat de relleu aquest aspecte amb testimonis extrets del *Diario* de Zamora referits a la peça de Llemotges descoberta a Cardona i la portalada de Covet. Vegeu: Francesca ESPAÑOL (2001), «Los esmaltes de Silos en España», a J. YARZA (comissari), *De Limoges a Silos* [catàleg d'exposició], Madrid, Seacex, p. 101. Francesca ESPAÑOL (2006), «La portalada romànica de Santa Maria de Covet i el sarcòfag romà d'Àger a través d'uns dibuixos de la Reial Acadèmia de la Història», *Lambard*, XVIII, p. 94-96.
- 3 Vegeu el text introductori de R. Boixareu al *Diario* (Francisco de ZAMORA, *Diario...*, p. 18).
- 4 *Respuestas de la Vall d'Àneu als qüestionaris de Francisco de Zamora (1790)* (1997), Tremp, Garsineu, p. 160. A la pregunta 143: «Si hay rastros de edificios antiguos, lápidas, inscripciones, epitafios, letreros, monedas, medallas, escudos de armas y antiguallas de que se tuviere noticia», Alós, Cerbi, Son, Unarre i València van contestar: «Nada, No ay.»
- 5 Aquesta valoració a Francesca ESPAÑOL (2002), *El gòtic català*, Barcelona–Manresa, Angle, p. 39-66. Més recentment: Francesca ESPAÑOL (2011), «L'art al servei de Jaume II: Els mausoleus dinàstics i el claustre de Santes Creus, portaveus àulics», *Lambard*, XXII, p. 165-201.
- 6 Juan Manuel DE ESTAL (2009), *Itinerario de Jaime II de Aragón (1291-1327)*, Zaragoza, Institución Fernando el Católico, p. 152.
- 7 Dins els antics comtats catalans, com arreu d'Occident, Roma també era un valor incontestable i ho certifiquen els nombrosos episodis de *spolia* que s'atesten en període medieval. S'estudien a Marc MAYER, Aureli ÁLVAREZ, i Isabel RODÀ, «Los materiales lapídeos reaprovechados en construcciones medievales en Cataluña», a X. BARRAL I ALTET (ed.) (1987), *Artistes, artisans et production artistique au Moyen Age* (Rennes 1983), vol. II, París, Picard, p. 529-558. Serafin MORALES (1984), «La reutilización e influencia de los sarcófagos antiguos en la España medieval», *Colloquio sul reimpiego dei sarcofagi romani nel medioevo* (Pisa, 1982), Marburg, Verlag des Kunstgeschichtlichen Seminars, p. 193-194. Francesca ESPAÑOL BERTRAN (1998), «El panteó comtal de la catedral de Barcelona en època romànica», a *Miscel·lània en homenatge a Joan Ainaud de Lasarte*, vol. I, Barcelona, Abadia de Montserrat, p. 107-116. Montserrat CLAVERÍA (1998), «La reutilización de sarcófagos romanos en Cataluña», *AnMurcia*, 13-14, p. 241-250. Francesca ESPAÑOL BERTRAN, «“Nobles de pedra qui facen per nos” Materiales de cantera y episodios de spolia en las empresas del oriente peninsular», *Acta Historica et Archaeologica Medievalia*, 31 (2011-2012) [en premsa]. Per a una perspectiva general sobre la qüestió: Cf. Salvatore SETTIS (1988), «Von auctoritas zu vetustas: die antike Kunst in mittelalterlicher Sicht», *Zeitschrift für Kunstgeschichte*, 51-2, p. 157-179. Lucilla DE LACHENAL (1995), «*Spolia*». *Uso e reimpiego dell'Antico dal III al XIV secolo*, Milà, Longanesi & C.
- 8 Vicente MAESTRE (1979), «El primer romanticisme artístic a Barcelona: El retorn a El Medieval», *Daedalus. Estudis d'art i cultura*, I, p. 42-56.
- 9 Vam donar a conèixer el dibuix i el context del qual sorgí a Francesca ESPAÑOL, *La portalada romànica de Santa Maria de Covet...*
- 10 Pablo PIFARRER, Francisco J. PARCERISA (1839), *Recuerdos y Bellezas de España. Cataluña*, vol. I, Barcelona, Imprenta Joaquín Verdaguer, p. 3.
- 11 *Ibidem*, p. 6.
- 12 Vegeu Oriol VALLS I SUBIRÀ, i Josep MASSOT I MUNTANER (eds.) (1974), Alexandre de LABORDE, *Viatge pintoresc i històric. El Principat*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Per a Montserrat vegeu planxes XIX-XXXVII. Per a Sant Miquel del Fai les planxes XII-XIV.
- 13 M. C. LANGLOIS (1826-1830), *Voyage pittoresque et militaire en Espagne, dédié à S. E. Mr. Le Mariscal Gouvion St. Cyr*, París, Engelmann. Sant Miquel del Fai: litografies XXXI, XXXVII. Montserrat: litografies XIX, XXIV, XXVI.

- 14 *Imagen romántica de España* [catàleg d'exposició], Madrid, Ministerio de Cultura, 1981, p. 50 [volum catàleg].
- 15 A l'obra s'hi publica la primera litografia del monestir de Ripoll: la coneguda imatge de la façana, precedida pel porxo gòtic (vegeu la litografia II i també la número VII).
- 16 Una de les litografies (número XXIII) es consagra al claustre de la catedral. Vegeu fig. 2.
- 17 És el cas de les corresponents a Coll de Nargó, Organyà i la vall del Segre (números V-VI, XIV), la Ribera Salada i Solsona (números XVII, XXV) o Andorra (número XV).
- 18 Próspero BOFARULL Y MASCARÓ (1836), *Los Condes de Barcelona vindicados*, 2 vols., Barcelona, Imprenta de J. Oliveres y Monmany.
- 19 Gerónimo PUJADES (1829-1832), *Crónica Universal del Principado de Cataluña*, 8 toms, Barcelona, José Torner.
- 20 Josep IGLÉSIES (1960), *L'Epistolari de Pròsper de Bofarull a Salvador Brocà*, Reus, Asociación de Estudios Reusenses, p. 104.
- 21 Xavier FÀBREGAS (1972), *Aproximació a la història del teatre català modern*, Barcelona, Curial, p. 95-105.
- 22 Sobre el personatge: A. GHANIME (1995), *Joan Cortada: Catalunya i els catalans al segle XIX*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- 23 Xavier FÀBREGAS, *Aproximació*, p. 69-83.
- 24 Francesc FONTBONA, «La història de Catalunya en l'art romàntic», a Francesc FONTBONA, i Manuel JORBA (eds.) (1999), *El Romanticisme a Catalunya*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, p. 21-25 i p. 199-207 del catàleg.
- 25 Joaquín PLA CARGOL, «Comisión Provincial de Monumentos de Gerona. Un siglo de actuación», *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses*, III (1948), p. 145-192; IV (1949), p. 194-249; V (1950), p. 158-218. J. SERRA VILARÓ (1946), *La comisión de monumentos históricos y artísticos ante las ruinas del monasterio de Poblet*, Tarragona, Imprenta J. Pijoan.
- 26 Josep M. PELLICER I PAGÈS (1872), *El monasterio de Ripoll*, Girona, Establecimiento tipográfico de Manuel Llach. A l'edició esmentada la van seguir les aparegudes els anys 1875 i 1878.
- 27 Pascual MADOZ, *Artículos sobre El Principat de Catalunya, Andorra i zona de parla catalana del regne d'Aragó al Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de Ultramar*, Barcelona, Curial, 1985 (reprt. de l'edició de l'any 1845-1850 del *Diccionario Geográfico-Estadístico-Histórico*), p. 389: «Caldas de Bohí santuario y establecimiento de baños en la provincia de Lérida (30 horas), partido judicial de Tremp (15) a 53 horas de Barcelona.»
- 28 Només cal llegir les indicacions que inclou Juli Soler a la seva guia: Juli SOLER i SANTALÓ (1906), *La Vall d'Aran*, Barcelona, Centre Excursionista de Catalunya (reprt. Tremp, Garsineu, 1998), p. 110-125.
- 29 Una recreació del viatge i de les seves dificultats a: Jordi MASCARELLA, i Miquel SITJAR (1997), *El món al Ripollès. Visions i experiències de viatgers al llarg del temps*, Ripoll, Centre d'Estudis Comarcals del Ripollès.
- 30 Vegeu les notes biogràfiques sobre Joan Maragall redactades pel seu amic: Josep PIJOAN (1963), *Obra catalana*, Barcelona, Ed. Selecta, p. 30-31. Es van conèixer a Puigcerdà el 1890 i, un cop casats, van seguir freqüentant la Cerdanya. El 1892 van fer estada a Senillers, on el poeta va compondre «La vaca cega» (*Ibidem*, p. 32).
- 31 Vegeu la nota 40 i el text que la precedeix.
- 32 Josep F. RÀFOLS (1937), «Donatiu d'obres de Josep Arrau», *Butlletí del Museu d'Art de Barcelona*, VII-78, p. 334-340.
- 33 Aparentment, d'aquest viatge n'ha quedat un dietari manuscrit: *Viaje a la alta montaña de Cataluña durante el verano de 1852*, en mans dels seus familiars (Arturo FARINELLI (1944), *Viajes por España y Portugal desde la Edad Media hasta el siglo XX*, vol. II, Florència, Accademia d'Italia, p. 269.
- 34 Lluís Rigalt va ser professor de perspectiva i paisatge a l'Escola de Llotja de Barcelona i va recórrer molts indrets de Catalunya cercant els seus models. Una aproximació al pintor a: Raimon CASELLAS (1900), *En Lluís Rigalt*,

- Barcelona, Centre Excursionista de Catalunya. S'inventarien els dibuixos «del natural» custodiats a la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi a: Antonio OLLÉ PINELL (1956), *Dibujos de Luis Rigalt (1814-1894)*, Barcelona, Real Academia de Bellas Artes de San Jorge. Més recentment: Victòria DURÀ (2002), *Catàleg del Museu de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi, III. Dibuixos de Lluís Rigalt*, Barcelona, Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi.
- 35 MNAC, número d'inventari 010559-000.
 - 36 Vam identificar el dibuix com una imatge de Sant Miquel de Camarasa a: Francesca ESPAÑOL (2007), «La fortuna del romànic català», a Francesca ESPAÑOL, i Joaquín YARZA, *El romànic català*, Barcelona–Manresa, Angle ed., p. 21. Sobre l'edifici i les seves característiques morfològiques que apunten la cronologia indicada: Francesca ESPAÑOL BERTRAN (1994), «L'escultura de l'església de Sant Miquel de Camarasa», *Catalunya Romànica. I. Introducció general. Museu Nacional d'Art de Catalunya*, Barcelona, Fundació Enciclopèdia Catalana, p. 240-244.
 - 37 Francesc FONTBONA (1979), *El paisatge a Catalunya*, Barcelona, Destino; També: Francesc FONTBONA, i Manuel JORBA (eds.), *El Romanticisme a Catalunya...*, p. 208-215 del catàleg.
 - 38 Lluís Rigalt va fer un viatge l'any 1871 que va dur-lo a Campdevànol, Camprodon i Llanars. Del seu pas per Ripoll i Sant Joan de les Abadesses no s'han identificat dibuixos dels monuments romànics. En canvi, l'any 1881, va dibuixar les esglésies de Ripoll (núm. inv. 1402D, 1401D) i Sant Joan (núm. inv. 1403D) i la de Sant Pol (núm. inv. 1404D).
 - 39 Una panoràmica sobre les línies disponibles a començament del segle xx a Francesch CARRERAS y CANDI (dir.) (s.a.), *Catalunya. Geografia General de Catalunya*, Barcelona, A. Martín ed., p. 380-384.
 - 40 Santiago RUSIÑOL (1881), «Impressions d'una excursió al Taga, Sant Joan de les Abadesses i Ripoll», *Anuari de l'Associació d'Excursions Catalana*, I, p. 27-53.
 - 41 Jaime MASSÓ TORRENTS (1888), «La iglesia de Queralps», *L'Avenç*, II-17 (agost), p. 21-22. Recordem que l'autor va recórrer el vessant nord del Pirineu i els seus monuments romànics. La petita monografia sobre Sant Martí del Canigó n'és conseqüència: «Saint Martin de Canigou. Notices historiques et archéologiques», *Revue des Pyrénées et de la France méridionale*, II (1890), p. 873-891.
 - 42 «Excursió a Berga i Pedret», *L'Excursionista*, X-106 (16 novembre 1887), p. 6. Les pintures de Pedret foren publicades aquell mateix any més exhaustivament per Francisco MUNS (1887), «Sant Quirce de Pedret», *Certamen Catalanista de la Juventud Católica*, Barcelona, p. 305-327.
 - 43 Josep PUIGGARÍ (1889), «Pinturas murals de Pedret. Sigle XI-XII», *L'Avenç*, I-7 (25 juliol), p. 105-110.
 - 44 «Un petit tramvia de vapor fa pochs anys establert per las necessitats industrials [...] va en quatre horas desde Manresa [...] fins á la vila de Berga» (*Ibidem*, p. 105). L'article s'acompanya de quatre il·lustracions, de Canivell (el pont en el camí de Berga a l'església, l'absis i la portalada). La que correspon a les pintures romàniques és de Josep Puiggari, un personatge molt polifacètic que va ser arxiver municipal de Barcelona i membre d'associacions excursionistes i d'altres entitats culturals de la ciutat com la Histórico-Artística barcelonesa. Fou dibuixant, autor d'articles fonamentats en documentació inèdita i de llibres sobre indumentària, alhora que un gran animador cultural. Deven a la seva iniciativa l'organització a Barcelona d'alguna de les primeres exposicions sobre art medieval.
 - 45 Dibuxant, pintor i litògraf, és autor dels dibuixos que van il·lustrar dues obres de gran èxit en la seva època: *Le Moyen Age Pittoresque. Monuments d'Architecture, meubles et décors du xe au xiiie siècle*, publicada a París, i *Le Moyen-Age monumental et archéologique; vues détails et plans des monuments les plus remarquables de l'Europe, depuis le 6e jusqu'au 16e siècle*, 2 vols., París, A. Hauser, 1840-1843.
 - 46 El fons es pot consultar a l'adreça <<http://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/>>. El dibuix de Betrán és el cb40309877z.
 - 47 En l'obra es va atorgar un notable protagonisme als monuments medievals del vessant nord del Pirineu. Hi ha vistes exteriors i interiors de l'església de Sant Miquel de Cuixà i dels capitells del seu claustre i un total de sis vistes diferents de Sant Martí del Canigó. Així mateix, detalls de Cornellà i de Vilafranca de Conflent, de la tribuna de Serrabona i dels capitells que en formen part.
 - 48 El dibuix s'identifica com «Eglise de Bosost». Està recollit a la «collection Viollet-le-Duc» i pot consultar-se a través d'internet a l'adreça: <http://www.culture.gouv.fr/mistral/memoire_fr>

- 49 Emmanuel Eugène VIOLLET-LE-DUC, *Voyage aux Pyrénées 1883*, Lourdes, Les Amis du Musée Pyrénéen, 1972. *Viollet-le-Duc et la montagne* [catàleg d'exposició], París, Hôtel Sully, 1993.
- 50 El dibuix, datat el 21 d'agost del 1833, és accessible a l'adreça <http://www.culture.gouv.fr/mistral/memoire_fr>.
- 51 Joseph LAVALLÉE (1847), *Espagne. L'Univers ou Histoire et description de tous les peuples*, vol. II, París, Firmin Didot, il·lustració 54. El gravat s'identifica com «Abside de l'Eglise de Bosolto [*sic*]. Bóveda [*sic*] de la Iglesia de Bosolto».
- 52 Sobre el personatge, vegeu les notes introductòries que figuren en l'edició del diari (traduït al català). Vegeu la nota que segueix.
- 53 Alfred TONNELLÉ (2000), *Tres mesos als Pirineus. Diari de viatge 1858*, Tremp, Garsineu (edició original: París, 1901), p. 20.
- 54 *Ibidem*, p. 22.
- 55 Juli SOLER I SANTALÓ (1906), *La Vall d'Aran*, Barcelona, Centre Excursionista de Catalunya (reprt. Tremp, Garsineu, 1998).
- 56 *Ibidem*, p. 317.
- 57 És el cas de l'església de Tredós (*Ibidem*, p. 126-129), de la qual es publiquen sengles fotografies de les dues portalades i el dibuix d'un dels capitells; el text sobre Salardú (p. 136-140) s'acompanya de les imatges del Crist i de la façana de l'església. Hi ha descripció dels temples d'Unha (p. 165-166), Bagergue (p. 168), Arties (p. 199-203) i Garòs (p. 219).
- 58 Vegeu Narcís GAROLERA (ed.) (1991-1992), Jacint VERDAGUER, *Excursions i viatges*, 3 vols., Barcelona, Barcino. Mossèn Cinto va recórrer el Pirineu (l'Alt Pallars, la Vall d'Aran i la de Boi, a més de la cara nord del Pirineu entre els anys 1878 i 1884 (*Ibidem*, vol. I, p. 82-91 i 46-47, 96-105). La visita de l'estiu del 1882 a l'Alt Pallars va centrar una conferència de Verdaguer a l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques l'any 1884 (*Ibidem*, p. 46-47).
- 59 Vegeu M. Pilar PEREA (ed.) (2006), Antoni M. ALCOVER, *Dietari de l'excursió filològica 1906*, Barcelona, Proa, p. 131.
- 60 *Ibidem*, p. 163.
- 61 *Ibidem*, p. 130. També etiqueta la portalada d'Escunyau a la Vall d'Aran com «venerable» (*Ibidem*, p. 143) i les dues esglésies de Taüll «precioses de debó» (*Ibidem*, p. 164).
- 62 Ceferí ROCAFORT, Lleyda, a Francesch CARRERAS Y CANDI (dir.) (s.a), *Geografia General de Catalunya*, Barcelona, Alberto Martín ed.
- 63 Aquests articles s'han aplegat en una edició recent: Ceferí ROCAFORT (1991), *Excursions pel Pirineu i el Pla de Lleida*, Lleida, Pagès eds.
- 64 Sobre el personatge, vegeu la biobibliografia de M. Rosa BULTÓ BLAJOT (1967), «Francisco Carreras Candi: Notas biográficas y bibliografía de un gran historiador», *Ayuntamiento de Barcelona. Documentos y Estudios*, vol. XVII, Barcelona, Instituto Municipal de Historia.
- 65 Es publiquen les fotografies d'Adolf Mas sobre les pintures romàniques de Boi (p. 776), Santa Maria d'Àneu (p. 747) i Sant Pere Burgal (p. 679). Altrament, el retaule d'Isil (p. 703) i els capitells de la seva portalada (p. 702), així com un detall del retaule major d'Arties (p. 903) i la fotografia clàssica de la capçalera exterior de Bossòst (p. 920).
- 66 Sobre el personatge i la Missió vegeu més endavant.
- 67 El treball que les va donar a conèixer, publicat el 1907, el signa Puig i Cadafalch (vegeu la nota 102). Corresponen a l'església de Boi (p. 777), a les de Sant Climent i Santa Maria de Taüll (p. 783), la de Mig Aran (p. 902), Arties (p. 905), Bossòst (p. 922) i Salardú (p. 938).
- 68 José Sanchís Sivera va ser canonge de la catedral de València i catedràtic d'Història de l'Art de la Universitat Pontifícia Valentina. Va publicar nombrosos estudis sobre l'art medieval valencià, fundats en les seves recerques en

els arxius locals i va tenir contactes directes amb els cenacles culturals catalans com a membre de l'Institut d'Estudis Catalans.

- 69 Es tracta del llibret *Impresiones y recuerdos de un viaje a Egipto*, editat l'any 1914, que posseïm.
- 70 «El numeroso catálogo de enfermos de los partidos de Tremps y Sort, de Aragón, llanos de Urgel y hasta del otro lado del Pirineo que concurren todos los años a tomar los baños.» (Pascual MADDOZ, *Artículos sobre El Principat de Catalunya...*, p. 389).
- 71 Totes aquestes vicissituds es compilen a Ceferí ROCAFORT, *Lleyda*, a Francesch CARRERAS Y CANDI (dir.), *Geografía General...*, p. 777, nota 284.
- 72 Lluís-Emili BOU I GIBERT (1973), «Les anades de Nonell a París», *D'Art*, 2, p. 8.
- 73 *Ibidem*, p. 8 ss.
- 74 Hem tractat del dibuix de Nonell en el context del descobriment artístic del Pirineu en sengles estudis: Francesca ESPAÑOL BERTRAN (1999), «Las iglesias románicas de Boí», *Descubrir el Arte*, 9, p. 38-52; i «Lérida. Conjunto de iglesias románicas del valle de Boí», a VV.AA. (2002), *Cataluña. Aragón* («Ciudades y monumentos de España. Patrimonio de la Humanidad»), Madrid, Ferrovial, p. 50-71.
- 75 Sobre el personatge: F. VALLS I TABERNER, «En Guillèm Mª de Brocà y de Montagut (21 d'abril 1850-23 octubre 1918)», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, X (1921-1922), p. 15-22.
- 76 Ceferí ROCAFORT, «Excursió als Pirineus de Lleida, Alt Pallars, Vall d'Aran, Maladeta y Caldes de Bohí (agost 1900)», Treball recollit dins: Ceferí ROCAFORT (1991), *Excursions pel Pirineu i el Pla de Lleida (escrits)*, Lleida, Pagès editors, p. 75.
- 77 Pascual MADDOZ, *Artículos sobre El Principat de Catalunya...*, p. 389.
- 78 Sobre el personatge: Francesch CARRERAS I CANDI (1921), «En Joaquim Miret y Sans», *Catalana* (28 febrer), p. 77-79. Del mateix autor: «En Joaquim Miret y Sans (17 d'abril 1858-30 desembre 1919)», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, X (1921-1922), p. 39-57. Més recentment: M. Teresa FERRER MALLOL (2003), *Joaquim Miret i Sans. Semblança biogràfica*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans. Philip D. RASICO (2005), *Cafè i quilombo. Els diaris de viatge de Joaquim Miret i Sans (1900-1918)*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, p. 19-34.
- 79 Philip D. RASICO, *Cafè i quilombo...*, p. 127-129.
- 80 La dada a: Francesch CARRERAS I CANDI, «En Joaquim Miret...», *Boletín de la Real Academia...*, p. 44: «En 1894 anà tot sol En Miret a passar uns dies a la Seu d'Urgell a orientarse en l'arxiu de la Catedral.»
- 81 «A inquirir noves del Pallars s'encaminaren les primeres investigacions d'En Joaquim Miret, y al Pallars y Sèu d'Urgell s'adreçaren quatre importants excursions que abdos fèrem als Pyreneus en los darrers anys del segle XIX. En 1894 anà tot sol [...] y dos anys després empeniem tots dos la primera de nostres excursions conjuntes per los pobles del Pallars, en 18 de Juny de 1896.» (*Ibidem*, p. 44).
- 82 «En les excursions per los Pyreneus hi disfrutava de veres [...]. Així succehí lo 10 de juliol de 1897, que sortíem de Viu de Llevata [...]. Y al anar a la solitaria torra de Montllobar, divisoria dels Rius Noguera-Pallaresa y Ribagorçana, lo 10 de maig de 1897 [...]» (*Ibidem*, p. 40-41).
- 83 Philip D. RASICO, *Cafè i quilombo...*, p. 65-66. Va ser a Puigcerdà i visità, als encontorns, les esglésies de Travesseres, Bellver i Formiguères. Després es dirigí a Font-romeu, St. Gironès i St. Lizier (on de nou esmenta l'església i el claustre). El recorregut el conduí a la Vall d'Aran (cita les esglésies de Bossòst, Vielha, Arties i Salardú). Noteu que hi va arribar amb tren pel camí «francès». D'allà es dirigí a Tolosa, Carcassona i Perpinyà. De retorn a Catalunya s'aturà a Girona, on esmenta la seva anada a la catedral, Sant Pere de Galligants, Sant Nicolau i Sant Feliu.
- 84 *Ibidem*, p. 76-78. Abans de trobar-se amb Carreras i Candi va ser a Girona, i d'allí es dirigí a Sant Joan les Fonts, Sant Joan de les Abadesses i Ripoll. Els amics van marxar, plegats, cap a Puigcerdà i van treballar a l'arxiu municipal. L'escorcoll de nous arxius els va dur a la Seu d'Urgell i a Organyà.

- 85 *Ibidem*, p. 27.
- 86 El dietari d'aquesta estada, que va perllongar-se del 12 al 17 de juliol a Philip D. RASICO (1999), «Epistolari filològic de Pere Pujol i Tubau a Joaquim Miret i Sans (La Seu d'Urgell 1911-1913)», *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes XXXVIII: Homenatge a Arthur Terry*, Barcelona, Abadia de Montserrat, vol. 2, p. 185-196. De nou ídem. *Cafè i quilombo...*, p. 186-187.
- 87 La lectura dels seus diaris ens informa del seu interès pels edificis d'aquest període, ja sigui a Catalunya o més enllà. Va visitar els monestirs de Ripoll, Sant Joan de les Abadesses, Sant Llorenç prop Bagà, la catedral de la Seu d'Urgell, tots els monuments gironins, esglésies de la Cerdanya, de la Vall d'Aran, etc.
- 88 Vegeu Francesch CARRERAS I CANDI, «En Joaquim Miret...», p. 44. Philip D. RASICO, *Cafè i quilombo...*, p. 77.
- 89 Jaime VILLANUEVA (1850), *Viage Literario a las iglesias de España. XI: Urgel*, Madrid, Imprenta de la Real Academia de la Historia, p. 171-172.
- 90 Joaquín MIRET Y SANS (1900), *El Vizcondado de Castellbó*, Barcelona, Imprenta La Catalana de J. Puigventós, p. 382-384. La il·lustració és a la p. 129. A la p. 176 (bis) també publica una làmina amb inicials dels «Diàlegs de San Gregori Magne» custodiats al mateix arxiu.
- 91 Francesch CARRERAS I CANDI, «En Joaquim Miret...», p. 48.
- 92 *Ibidem*, p. 48.
- 93 Són ben eloqüents les seves visites als museus londinencs els anys 1906 i 1907. Va ser diverses vegades al British (per conèixer les col·leccions d'antiguitats), a la National Gallery, al Victoria and Albert i a la col·lecció Wallace. A París visita mantes vegades el Louvre i el Museu Cluny.
- 94 Josep IGLÉSIES (1964), *Enciclopèdia de l'excursionisme*, vol. 1, Barcelona, Ed. Dalmau, p. 136, 138.
- 95 Josep PLEYAN DE PORTA, i Frederic RENYÉ VILADOT (1880-1883), *Àlbum històric, pintoresc i monumental de Lleida*, Lleida, J. Sol Torrens. De la publicació se n'ha fet un *reprint* parcial que comprèn només els «capítols pirenenes». Nosaltres citem a partir d'aquesta edició recent: Antoni MIR, Joaquim M. DE MONER (1996), Josep PLEYAN DE PORTA, *Àlbum històric, pintoresc i monumental del Pirineu (1880)*, Tremp, Garsineu, p. 9-29.
- 96 Atès que el bisbe Caixal, promotor del seminari, és esmentat en el text de Pleyan en present i que el seu govern es va perllongar entre els anys 1853-1879, cal concloure que Pleyan va ser a la Seu entre 1860 (data de l'inici de les obres) i el 1879 (que assenyalava la fi de l'episcopat de Caixal).
- 97 Barcelona, Biblioteca Nacional de Catalunya, ms. 128.
- 98 Olivier POISSON (2006), *Jean-Auguste Brutails. L'arqueologia francesa i l'aparició de l'arqueologia monumental catalana a finals del segle XIX*, Barcelona, Amics de l'Art Romànic, p. 14.
- 99 Les fotografies fetes durant aquest viatge a la Cerdanya i l'Alt Urgell ho certifiquen. La de l'església de Llo i la de l'absis de Sant Miquel de la Seu il·lustren el treball de Buenaventura BASSEGODA AMIGÓ (1929), *El arquitecto Elías Rogent*, Barcelona, Impresor Farré y Asensio.
- 100 «Jo he sentit contar com, quan don Elies Rogent —que va ser el primer que, podríem dir, va anar a la Seu d'Urgell— va pujar als magatzems de facto que hi havia sota les taulades de la catedral i en els pisos de les torres, no es tenia de fer més que ajupir-se per a remassar riques coses i entre elles les teles antigues.» (Josep PIJOAN (1910), «La col·lecció Pascó», *La Veu de Catalunya* (15 de setembre). Article recollit a Enric JARDÍ (1968), *Josep Pijoan la lluita per la cultura*, Barcelona, Edicions 62, p. 105).
- 101 Sobre el personatge: Xavier BARRAL I ALTET (1999), *Josep Pijoan: Del salvament del patrimoni artístic català a la història general de l'art*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.
- 102 Ho confirma una carta adreçada al poeta Joan Maragall que du aquesta data. En ella escriu a l'amic: «[...] yo vaig venir aquí per estudiar uns llibres romànics y cabalment, mientras yo arrivaba, el cabildo tenia unas grans palestras per la reforma d'una capella. Van guanyar els partidaris de la millora, y com era cosa de contrapunt, van volguer

fer-ho en tota regla y van venir a trobar-me a mi a l'arxiu. Yo'm vaig excusar perquè aquí em portaban altres objectes y tenia ganas de marxar; además, la reforma és molt problemàtica que sigui ventajosa, pro com que van insistir els dos canonges arxivers, que realment son bonas personas, hi vaig accedir per ajudar a fer la guerra als canonges castellans.» (Anna M. BLASCO I BARDAS (1992), *Joan Maragall i Josep Pijoan. Edició i estudi de l'epistolari*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 72). El 1905 tornava a ser a la ciutat episcopal «per estudiar llibres romanichs». Hi va retornar l'any següent (1906) i el 1909. Les cartes que ho atesten a: *Ibidem*, p. 72, 327, 87, 349, 350-351, 368-369, 106, 389-390, 107, 390. Altres referències a: Jordi CASTELLANOS (1983), «Dotze cartes de Josep Pijoan a Raimon Casellas», *Miscel·lània Aramon i Serra. Estudis Universitaris Catalans*, 3a època, III, p. 50, nota 19, p. 53. Vam aplegar totes aquestes referències a: Francesca ESPAÑOL BERTRAN (1997), «El ressò de Rieux a les catedrals catalanes», *Lambard*, IX, p. 260, 266-267, notes 17 i 18.

- 103 Vegeu la transcripció del document a: *La descoberta de la pintura mural romànica* [catàleg d'exposició], Barcelona, MNAC, 1993, p. 96.
- 104 M. Pilar PEREA (ed.) (2002), Antoni M. ALCOVER, *Dietari de les eixides (1900-1902)*, vol. II, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 194.
- 105 Antoni M. ALCOVER, *Dietari de l'excursió...*, p. 89 i s.
- 106 Jordi CASTELLANOS, *Dotze cartes de Josep Pijoan...*, p. 53.
- 107 Cf. Josep PUIG I CADAFALECH (1918), *Santa Maria de la Seu d'Urgell*, Barcelona, Imprenta Henrich y cia.
- 108 Sobre l'arquitecte (i els seus viatges) Buenaventura BASSEGODA AMIGÓ (1929), *El arquitecto Elías Rogent*, Barcelona, Impresor Farré y Asensio. Vicente MAESTRE ABAD (1978), «Elías Rogent arqueólogo y restaurador. Notas para la historia de la restauración de Santa María de Ripoll», *Revista de Gerona*, 83, p. 201-212, espec. p. 205, 208-209. Més recentment: Pere HEREU I PAYET (ed.) (1990), *Elies Rogent i Amat: Memòries, viatges i lliçons*, Barcelona, Col·legi d'Aparelladors i Arquitectes.
- 109 Josep IGLÉSIES, *Enciclopedia...*, vol. I, p. 44 i s., 135 i s.
- 110 Elías ROSENT (1857), *Cuadro de la arquitectura cristiana de nuestro Principado y de la aurora de su renacimiento en la segunda mitad del presente siglo*, Barcelona, Joaquín Verdaguier.
- 111 Remetem a la necrològica que va redactar R. SERRA Y PAGÈS (1926), «Lluís Domènech y Montaner (1850-1923)», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, XII/90-91, p. 386-410.
- 112 Enric GRANELL, i Antoni RAMON (2006), *Lluís Domènech i Montaner. Viatges per l'arquitectura romànica*. Barcelona, Col·legi d'Arquitectes de Catalunya (s.a.).
- 113 Josep PIJOAN (1924), «De com es varen descobrir i publicar les pintures murals catalanes», *Gasetta de les Arts*, I-11, p. 5-6.
- 114 Josep PUIG Y CADAFALECH, Josep FALGUERA, i Antoni GODAY (1909-1918), *L'arquitectura romànica a Catalunya*, 3 vols. en 4 toms, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans (reprt. Barcelona 1983).
- 115 «Missió arqueològica-jurídica de l'Institut a la ratlla d'Aragó» (1908), *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, 1907, p. 477-478. Gemma YLLA CATALÀ (2001), «La Missió a la ratlla d'Aragó», a *Puig i Cadafalch i la col·lecció de pintura romànica del MNAC* [catàleg d'exposició], Barcelona, MNAC, p. 9-10. *Missió Arqueològica del 1907 als Pirineus* [catàleg d'exposició], Santiago ALCOLEA BLANC (comissari) (2008), Barcelona, Caixa de Pensions.
- 116 Vegeu les notes 75 i 76 i el text que les precedeix.
- 117 *La descoberta de la pintura mural romànica catalana* [catàleg d'exposició], Milagros GUARDIA, Jordi CAMPS, Imma LORÉS (comissaris) (1993), Barcelona, MNAC.
- 118 És el cas de l'estudi de Puig i Cadafalch sobre les esglésies araneses i de Boí que compartien idèntica tipologia. Josep PUIG I CADAFALECH (1907), «Les esglésies romàniques amb cobertes de fusta de les valls de Boí i d'Aran», *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, I, p. 119-136.